
ISELJAVANJE MUSLIMANA CRNE GORE

Veselin Konjević

Position of the Islamized population was closely connected with the faith of the Ottoman Empire. Thus, the fall of that empire and shrinking of its borders caused the displacement of Muslim population from the lost territories. That led to their disappearance from the majority of those regions in Europe that were under the rule of the Ottoman Empire. Similar destiny befell many Muslims in Montenegro.

Iseljavanje iz Boke 1687. godine

Prva masovna iseljavanja muslimana (muhadžirluk) sa područja današnje Crne Gore započela su poslije mletačkog zauzimanja Risna (1684) i Novog (1687). Cjelokupno muslimansko stanovništvo sa područja Boke Kotorske vremenom se raselilo u više pravaca. Herceg Novi je, nakon njegovog zauzeća od strane Mlečana, 30. septembra 1687. godine napustilo oko 2.200 lica, među njima i 700 vojnika. Muslimanskom stanovništvu, koje nije prešlo u katoličku vjeru, bilo je dopušteno da napusti to područje i ono je to uradilo

krećući se uglavnom u dva pravca: prema Trebinju i dalje prema unutrašnjosti Hercegovine i prema jugu u drugim djelovima Osmanskog carstva. Tako je zabilježen podatak da je za Bar otplovilo 2.100 muslimana, dok su ostali prešli u Trebinje, Bileću, Klobuk i druga mjesta Hercegovine. Devet hercegnovskih porodica se naselilo u Mrkojeviće kod Bara. Muslimani iz Risna su se iselili u Korjenić, iz Novog u Nikšić, Podgoricu, Bar, Bijelo Polje, a dio njih se iselio prema Bosni.

Muslimanska bratstva koja su živjela na području Boke Kotorske, a iselila se nakon što je 1687. godine Mletačka Republika zauzela Boku od Osmanlija, su: Abaze, Abdulahovići, Abdulovići, Agbabići, Agići, Ahmetagići, Ahmetćehajići, Alagići, Alajbegovići, Alečkovići, Alići, Alidžani, Alijagići, Alvahodžići, Amidžoći, Arikali, Arslanagići, Avdibegovići, Babe, Babahmetovići, Babovići, Bajramovići, Bajrovići, Bakače (Bakče), Balaovići, Balići, Baraškovići, Bardonjići, Baše, Bašići, Bećiragići, Bećirovići, Begzadići, Behilovići, Bekići, Bešovići, Bijedići, Bijegići, Bijelići, Bilajdanovići, Bulamuževići, Bjelajići, Bubići, Bulagdžići, Busuladžići, Bušićići, Cvijetići, Čame, Čelebići, Čirtajići, Čomići, Čagijani, Čakalići, Čatovići, Čehajići, Čehe, Čerimagići, Čiriati, Čišići, Čorići, Čumurije, Danevići, Dautovići, Delijići, Delikaprići, Dizdarevići, Drljevići, Durakovići, Duranovići, Durmišagići, Džaferovići, Djele, Ejnehanovići, Ejupi, Emrovići, Erkočevići, Fazlagići, Fetahagići, Galijatovići, Ganijagići, Giljulići, Glavovići, Hadrovići, Hadžagići, Hadžalići, Hadžiahmetovići, Hadžialijagići, Hadžiartići, Hadžići, Hadžihasanovići, Hadžimahmutovići, Hadžimahovići, Hadžimanovići, Hadžismailovići, Hadživelijići, Hajdarhodžići, Hajdarovići, Hajrovići, Hasandžikovići, Hasanovići, Hodžići, Hrustanovići, Huremovići, Huseinagići, Ibrahimagići, Ibrišići, Isakovići, Isovići, Jaganjci, Jenibegovići, Jerkovići, Joksalići, Jusovići,

Jusufćajići, Kabili, Kalče, Kaplozani, Kapičići, Karačine, Kasumovići, Kočići, Kolajlići, Komandići, Kraine, Krese, Krkalovići, Krupeševići, Kurbašići, Kurbegovići, Kurtagići, Kurtini, Kurtovići, Leventini, Lopušići, Lupori, Lupurovići, Mahmutagići, Mahmutovići, Maksudići, Mamišići, Muadzulići, Muharemćehajići, Mujačići, Mujčinovići, Mulići, Murgići, Murguzi, Musići, Muslibegovići, Mustafići, Mušići, Muštovići, Nurkovići, Oleševići, Omeragići, Omerbegovići, Omerovići, Omurovići, Oskočkovići, Osmanovići, Ostojići, Ovčine, Ožerlići, Papuci, Parente, Paripovići, Parputi, Pašići, Pazmanići, Pervani, Pirići, Pivodići, Pizovići, Pospanići, Preklovići, Pršinići, Puškići, Ramadanovići, Ramovići, Redžepovići, Rejzovići, Repovići, Resulbegovići, Resulovići, Rikalovići, Risanovići, Rizvanagići, Rizvanići, Sagamozovići, Salahovići, Salimići, Saračevići, Saškovići, Sćiepgliahovići, Seferovići, Selimovići, Serdarevići, Sevdijarevići, Skenderbegovići, Slavovići, Slijepčevići, Smailovići, Solimanovići, Sučići, Suge, Sulejmanovići, Sulinovići, Suplikarevići, Šabanagići, Šabanovići, Šahinići, Šamići, Šehovići, Štrbci, Temimi, Temimovići, Topalovići, Turci, Turčini, Ustalići, Uvenzovići, Vafirovići, Vilalići, Više, Vračevići, Zeferovići, Zulzaušići i Zurkovići¹. Samo iz Herceg Novog tada je raseljeno 3.500 muslimana iz 280 bratstava i to na prostore Trebinja i okoline (130 ljudi), Onogošta, a dijelom i u okolini Bara, u Mrkojevićima (za Bar je otplovilo preko 2.100 ljudi), odakle su kretale pojedinačne seobe dalje u unutrašnjost prema gradovima sa stabilnom osmanskom vlašću².

¹ Šerbo Rastoder, *Begovi na granici*, Almanah, Podgorica, 2011, 96, 97; Hivzija Hasandedić: „Spomenici islamske kulture u Herceg Novom i okolini“, *Almanah* 3-4, 1998, 92, 93.

² Slobodan Drobňjak – Sait Šabotić, *Muslimansko/bošnjačko stanovništvo onogoškog-nikšićkog kraja 1477-2003*, Almanah, Podgorica, 2005, 96.

Nikšići su muslimane iz Herceg-Novog i Risna zvali Hercegovcima, a kraj u kome su živjeli – Hercegovska mahala. Za potrebe tih doseljenika, kao i vojne posade, izgrađena je 1695. godine prva džamija u Nikšiću³.

³ Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918*, knjiga I, Podgorica, 2013, 61. Folić u citiranoj monografiji često pravi konfuziju, miješajući nekadašnje i današnje toponime, koji se teritorijalno preklapaju. Tako, recimo, navodi da je „Hercegovski sandžak, pored ostalog, u početku zahvatao sljedeće djelove crnogorske teritorije: Onogošt, Kukanj, Vraneš, Ljuboviđe, srednje Polimlje i Potarje, Komarnicu (Drobnjake), Šahoviće (Tomaševo), Pavino Polje i prostore današnjeg Kolašina i Mojkovca“. (Isto, 29) Takođe, poistovjećuje nahiju „Ljuboviđe“ sa nahijom Vraneš (str. 48). U vrijeme formiranja Hercegovskog sandžaka (1470), nije postojalo Pavino Polje i Šahovići! Nahija Vraneš se prvi put pominje u jednom zapisu s početka XVII vijeka, nastala je izdvajanjem iz nahije (prvobitno župe) Ljuboviđa, (ili Ljubović), a ne „Ljuboviđe“, kako je, u nominativu, Folić piše! Hazim Šabanović navodi da je „nahija Ljubović bila oko današnjih Šahovića, gdje joj je bio centar“. Kao nahija prvi put se spominje 1477, u XV vijeku je pripadala Polimlju i kadiluku Prijepolje. (Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Naučno društvo BiH, Sarajevo, 1959, 166.)

Z. Folić navodi da se nahija „Ljuboviđe“ danas nalazi na teritoriji opštine Pljevlja (treba, opštine Bijelo Polje!) Takođe, Limski Nikšići (Vilajet Nikšikler) nijesu „Nikšići na Limu“, niti „Nikšić na Limu“ – kako piše Folić! Nahija Limski (ili Tarski) Nikšići nastala je od doseljenih „vlaha“ (stočara) krajem XIV i tokom XV vijeka iz Morače i predjela starog Onogošta, obuhvatala je, kako to saopštava Žarko Šćepanović, „ako ne sva, a ono znatan broj sela stare župe Brskovo, koja se ne spominje u turskom dobu. Pod tim imenom postajaće do kraja XVII vijeka“. Nahija Limski Nikšići popisana je 1455. godine u sumarnom defteru hasa (posjeda) skopskog krajišnika Isa-bega Ishakovića, sa timarima njegovih službenika, koje su posjedovali u oblastima navedenim u popisu. Popisana sela, u kojima su spahije posjedovale timar, u nahiji Limski Nikšići su: „Bistrica“, „Sige“, „Obod“, „Lepenac“, „Lipova“. Kao sultanov has upisan je rudnik u Prošćenju („Prostjenje“), i sela Robkovine i Stričina. Vlasi Nikšići u Potarju i Polimlju 1455. godine naseljavali su dio teritorije od današnjeg Kolašina do Bijelog Polja (rijeka Svinjača kod Kolašina

Iseljavanje iz Kuča (1688) i podlovcenske Crne Gore u XVIII vijeku

Nakon sukoba sa Kučima („Novokučima“), kojima su u pomoć pritekli Mlečani, na Malom Orlovu (Orljevu), u Kučima⁴, 20. marta 1688. godine, koje je predvodio vojvoda

– Kruševo kod Bijelog Polja). Nahija Limski Nikšići pripadala je, u vrijeme rečenog popisa, Skopskom krajištu, a 1463. godine upisana je u vilajet Jeleč, koji je bio u sastavu Bosanskog sandžaka. Osnivanjem Hercegovačkog sandžaka (16. januara 1470) dio te nahije počeo se upisivati kao sastavni dio Bosanskog sandžaka, u kadiluku Drina, ili kasnije, pod nazivom Foča. Nahija Limski Nikšići se u Hercegovačkom sandžaku pominje pod dva imena: „Nahija Gračanica, drugo ime Nikšići“. Na taj način nahija Nikšići podijeljena je između Hercegovačkog i Bosanskog sandžaka. Prema popisu iz 1489. godine, u Nikšićkoj nahiji nalazilo se 27 sela. U sumarnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1516. godine, nahija Nikšići je upisana u sastavu kadiluka Novi Pazar, kao has bosanskog sandžak-bega Mustafe-bega. Te godine se prvi put pominju muslimanska domaćinstva u pomenutoj nahiji. Pominju se četiri muslimanska domaćinstva u nahiji (Limski) Nikšići, i to u selima: Siga - 1, Cerova - 2 i Bojište - 1. U popisima iz 1528/1530. i 1540/1542. primijetno je da je došlo do izdvajanja nekih sela iz nahije Nikšići i formiranja posebne nahije Prošćenje (Nahiye-i Prostenje). (Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Isakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1964, 13, 59; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 166; Žarko Šćepanović, „Srednjovjekovna sela Jabučno i Palež i granične međe župe Ljuboviđe“, *Istorijski zapisi*, 3-4, 1970, 402; Žarko Šćepanović, „Nikšići u Potarju, prilog istoriji plemena Nikšići“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2, 1972, 23-26; Božidar Šekularac, *Tragovi vlahu u Crnoj Gori*, Zavod za kulturu vojvodanskih Rumuna, Zrenjanin, 2012, 70; Hatice Oruč: „Nahija Limski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću“, *Historijska traganja*, br. 10, Sarajevo, 2012, 157-160, 163, 168).

⁴ *Kuči* su crnogorsko (brdsko) pleme koje se nalazi između rijeka Cijevne, Morače i Male rijeke, zatim planine Kom, sa sjeverne i Zetske ravnice oko Podgorice, sa južne strane. Sve do početka XVII vijeka Kuči su bili katoličke

Ivan Iliković (Drekalović), došlo je do raseljavanja muslimanskog stanovništva sa tog područja. U Onogošt-Nikšić su tom prilikom iz Kuča doselili: Mekići, Ibričevići, Jusufranići, Ljuhari, Ljuce, Alibašići. Najače bratstvo među doseljenim Kučima bile su Ljuce. Od Pipera, u Nikšić je prvi došao Sefer Piper, koji je, po nekim izvorima, bio islamizirani Stanko Miličković, iz piperskog sela Petrovići. Potomci Sefera Pipera prezivali su se Mulići, jer su od njih poticale mule – učeni, obrazovani i ugledni ljudi. U Onogoštu je tada, pored većinskog muslimanskog stanovništva, živjelo i 40 hrišćanskih porodica. To su obično bili uskoci, koji su se zbog krvnih zavada i osvete sklanjali u Nikšić, ali nijesu prelazili na islam. Početkom XIX vijeka u Nikšiću je živjelo oko 80 uskočkih porodica. Naseljavali su sjeverno predgrađe (dio Krajišta i Rastoke), nazvanom po njima Crnogorska mahala⁵.

U bici na Malom Orljevu, po nekim izvorima, poginulo je 1.500 „Turaka“⁶, dok nema pouzdanih podataka koliko je lica

vjere, kada ih je u pravoslavlje preveo crnogorski vladika Ruvim Boljević. Prvi kučki vojvoda pravoslavne vjere bio je Lale Drekalović. Navodno, to mu je bio uslov da bi se oženio djevojkom iz susjednih Bratonožića. Sve kasnije kučke vojvode, do Marka Miljanova, bili su iz roda Drekalovića. Prilikom posjete Ulcinju poslije 1880. godine, Marko Miljanov je razgovarao sa Ulcinjanima na albanskom jeziku i objasnio im da se i u njegovoj kući porodica sporazumijeva na albanskom jeziku. Drekalovići su „Novokući“. To najbrojnije kučko bratstvo, kako se vjeruje, vodi porijeklo od vojvode Drekala, koji je, po predanju, bio unuk Đerđa Kastriota – Skenderbega, znamenitog albanskog junaka. „Starokući“ su, po predanju, potomci Gojka Mrnjina, brata kralja Vukašina Mrnjavčevića, čiji se potomak, Grča Nenadin, doselio u mjesto Bardhanje, blizu Cijevne. Tokom razgraničenja Crne Gore sa Osmanskim carstvom 1859. godine, jedan dio Kuča je pripao Crnoj Gori, a preostali dio na Berlinskom kongresu 1878. godine. *Istorijski leksikon*, knj. 4, 819; Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, Podgorica, 2012, 19.

⁵ S. Drobnyak – S. Šabotić, *Isto*, 110, 111, 112.

⁶ M. Memić, *Isto*, 125.

raseljeno. Od 86 bratstava, koja su do tada živjela u Kučima, izbjegli su i naselili se u Podgoricu, Gusinje, Plav, Kolašin, Rožaje i Nikšić, pored ostalih, sljedeća bratstva: Bećiragići, Drekovići, Fetahadići, Hadžići, Kačari, Kalači, Kardovići, Kući, Mujkovići, Nurkovići, Glavatovići, Ganići, Lukačevići, Đurđevići, Hadrovići, Ibričevići, Koljenovići, Ljuhari, Ljuce, Marići, Medunjani, Mekići, Memići, Micani, Mrkulići, Nikočevići, Orahovci, Oručevići, Šarkići, Šabanagići, a nešto kasnije Radončići i dr⁷.

Muslimanska bratstva bjelopoljskog kraja, koja su porijeklom iz Kuča, su: Abdići, Adžajlići, Adžibegovići, Alići, Aličkovići, Babajići, Bajramspahići, Bakija, Beganovići, Bektaševići, Biso, Bisonjići, Višnjiji, Drekovići, Durovići, Zaimovići, Zajmovići, Zajimovići, Zejnilovići, Zećirovići, Kajevići, Kasumovići, Kolići, Kos, Kočani, Kršići, Kujovići, Kukuljac, Kući, Kučevići, Ličine, Lukači, Medunjani, Mehovići, Mekići, Mekići (Ličine), Memići, Mulalići, Muratovići, Muslići, Numanovići, Omerovići, Omerhodžići, Pepeljak, Premtići, Radončići, Rastoderi, Rizvanovići, Smailovići, Smakići, Spahići, Ćemani, Fetahovići, Fetići, Hadžajlići, Hadžibegovići, Halilovići, Hodžići, Cokovići, Čokrlije, Džogovići, Šabovići⁸.

Početak XVIII vijeka nestalo je muslimansko stanovništvo sa područja podlócenske Crne Gore. Oni su postepeno iseljavali usljed pojačane oslobodilačke borbe crnogorskoga naroda, koju je predvodio vladika Danilo Petrović. Iseljavanje muslimana bilo je višegodišnji proces, a ne posljedica nasilne „istrage poturica“, koja je, navodno, sprovedena u toku jednog dana. Z. Folić smatra da „Muslimani u podlócenskoj Crnoj Gori nijesu preko noći iščezli. To potvrđuje više arhivskih dokumenata. U jednom testamentu Ivana Dupila iz 1712.

⁷ M. Memić, *Isto*, 126.

⁸ Jovo Medojević, *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*, Almanah, Podgorica, 2003, 107, 108.

godine, iz istoimenog mjesta u Crmnici, rečeno je da je neka njegova imanja u Crmnici drže 'Turci' (misli se na Muslimane) i hrišćani. I 15 godina kasnije Muslimani žive u Crnoj Gori. Njih vladika Danilo u jednom pismu iz 1727. godine tretira kao 'domaće Turke'. Nakon toga, sve su rjeđi pomeni o Muslimanima u podlovcenskoj Crnoj Gori"⁹.

Nakon Bitke na Krusima 1796. godine, muslimani su iseljeni iz Lješanske nahije i pošli su prema Podgorici, Skadru, Baru, Ulcinju, Sandžaku, Kosovu i području današnje Turske.

Iseljavanje iz Nikšića nakon 1878. godine

Nakon rata 1876-1878. dolazi do masovnijeg iseljavanja muslimanskog življa iz gradova koji su odlukama Berlinskog kongresa¹⁰ pripali Crnoj Gori. Crnogorska vojska zauzela je

⁹ Z. Folić, *Isto*, 60, 61. Mustafa Memić u knjizi *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore* tzv. „istragu poturica“ tretira kao istorijski čin! Teza o „istrazi poturica“, koja se navodno zbilja početkom XVIII vijeka (pominiu se godine: 1702, 1707, 1709, 1711), u više navrata argumentovano je osporena od strane relevantnih istoričara i drugih naučnika. Dokazano je da je taj događaj samo Njegoševa književna fikcija, koju je on (Njegoš) koristio kao lajtmotiv za pisanje Gorskog vijenca. „Da je bilo pokolja islamiziranih Crnogoraca, tj. *istrage poturica*, zasigurno bi u mletačkim izvorima o tome bilo traga, jer su mletačke vlasti bilježile i najmanje sukobe u Crnoj Gori. Takođe, da je izvršena likvidacija islamiziranih Crnogoraca, bilo bi reakcije osmanske države na pokolj crnogorskih muslimana. Takve reakcije nije bilo, već se Osmansko carstvo sukobljavalo s Crnogorcima zbog neplaćanja poreza“. (*Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3, 700)

¹⁰ *Berlinski kongres* – Rusija je pristala na prijedlog Velike Britanije da se u Berlinu sazove kongres, na kojem će se izvršiti revizija Sanstefanskog mirovnog ugovora, potpisanog 3. marta 1878. godine u San Stefanu, blizu Carigrada. Kongres je počeo sa radom 13. juna, 1878. godine. Na Kongresu su učestvovali predstavnici Rusije, Turske, Njemačke, Francuske,

Austrougarske, Velike Britanije i Italije. Kao predstavnici Crne Gore, na Kongres su upućeni vojvoda Božo Petrović i vojvoda Stanko Radonjić, ali oni, kao ni ostali predstavnici balkanskih država, nijesu mogli učestvovati u radu Kongresa. Rad Kongresa okončan je 13. jula 1878. godine.

Berlinskim kongresom Crna Gora je dobila teritorije: Nikšić, Podgoricu sa Spužem i Žabljakom, Bar, Kolašin, Plav i Gusinje, potom, oblasti Pive, Drobnjaka, Banjana, Jezera, Šaranaca, dio Vasojevića i manji dio Kuča i Uskoka, dok je osvojeni Ulcinj morala vratiti Turskoj. Zbog protivljenja albanskih prvaka, potpomognutih od Porte, primopredaja Plava i Gusinja nije mogla biti izvršena, pa su velike sile, 1880. godine, izvršile korekciju odluka Berlinskog kongresa, tako što su odlučile da Plav i Gusinje ostanu u sastavu Turske, a Crna Gora je zauzvrat dobila Ulcinj. Nakon brojnih komplikacija, crnogorska vojska je, po drugi put, bez otpora, ušla u Ulcinj krajem novembra 1880. godine. Proces razgraničenja Crne Gore i Turske započet je 1880. a definitivno je okončan 1887. godine. Nakon teritorijalnih kompenzacija, površina teritorije Crne Gore iznosila je 9.475 km² (prije Kongresa iznosila je 4.400 km²).

Od 64 člana Berlinskog ugovora, na Crnu Goru se odnosi osam članova (26–33). Dvadeset šestim članom definiše se međunarodno-pravni položaj Crne Gore: *Crnoj Gori priznaju nezavisnost Visoka Porta i sve one visoke ugovorne strane koje to dosad nijesu učinile*. Ovim članom je potvrđena odavno postojeća crnogorska nezavisnost, s napomenom da tu nezavisnost od sada priznaju Turska i Velika Britanija, koje to do tada nijesu priznavale. Time je crnogorska nezavisnost prvi put zvanično priznata. S teritorijama koje su joj pripale, Crna Gora je dobila i desetak hiljada nepravoslavnih podanika (muslimana i katolika), pa joj je 27. članom Berlinskog ugovora nametnuta obaveza da ravnopravno tretira sve svoje podanike, bez obzira na vjerske različitosti. U Članu 30. Berlinskog ugovora zagarantovano je muslimanima pravo vlasništva nad cjelokupnom nepokretnom imovinom. Taj član integralno glasi:

- Muslimani i drugi koji posjeduju imanja na teritorijama priključenim Crnoj Gori, a koji bi htjeli da se stalno nastane van Knjaževine, moći će da zadrže svoje nekretnine dajući ih pod zakup ili predajući ih drugim licima na upravu.

Nikome imanje ne može biti eksproprisano osim na zakonit način, radi opšteg interesa i uz prethodnu nadoknadu. Jednoj tursko-crnogorskoj komisiji staviće se u zadatak da uredi u roku od tri godine sva pitanja koja se tiču načina otuđivanja, korišćenja i upotrebe za račun uzvišene Porte, stvari koje

Nikšić 9. septembra 1877. godine, čime je taj grad pripojen Crnoj Gori. Muslimansko stanovništvo se, nakon tog događaja, iselilo u velikom broju, a na njihova imanja naseljavali su se Crnogorci. Knjaz Nikola bio je tada jedini evropski hrišćanski vladar, koji je proglasima i na drugi način, pozivao muslimane da se ne sele¹¹. I pored svih konvencija i raznih knjaževih izjava, koje su muhadžirima davale pravo i slobodu na njihovu nepokretnu imovinu, crnogorska vlada i knjaz su raznim uputstvima i akcijama to pravo ometali i onemogućavali. Pravo kupoprodaje muhadžirske zemlje je bilo rezervisano isključivo za državu jer je ona time eliminisala konkurenciju i slobodno formiranje cijena zemljišnih posjeda. Država je otpočela otkup muhadžirske zemlje, pa je od 1883. godine formirana komisija od uglednih ličnosti iz Nikšića. Ukupno je od 1883. do 1889. godine u Nikšićkom polju od 236 muhadžira otkupljeno: 8.632 rala zemlje i 923 kose livade za 24.922,55 talira. Godine 1885. ukinuto je plaćanje četvrtine ne samo na otkupljenoj već i na svoj preostaloj muslimanskoj zemlji u Nikšićkom polju. Plaćanje četvrtine na neotkupljenoj zemlji preuzela je crnogorska država¹².

O odnosu knjaza Nikole prema poraženoj strani (muslimanima) prilikom zauzimanja Nikšića, upečatljivo

su svojina države i vjerskih zadužbina (vakufa), kao i pitanja koja se odnose na interese pojedinaca koji su angažovani.

Shodno toj odluci, i uz ranije zagarantovanu slobodu ispovijedanja islama, iste godine organizovana je Islamska zajednica u Crnoj Gori, a njen prvi muftija bio je Hadži Salih efendi iz Ulcinja (rodod je bio iz Skadra), kome je knjaz Nikola dao punovažnu vlast „da sudi muslimanima po Šerijatu, onako isto kako je to bilo u turski vakat“. Gavro Perazić, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918, zbornik dokumenata sa komentarima*, „Pobjeda“, Podgorica, 1992, 128; *Istorijski leksikon*, knj. 1, 112-115; Š. Rastoder: Isto, 18.

¹¹ *Istorijski leksikon*, knj. 3, 690.

¹² S. Drobnyak – S. Šabotić, *Isto*, 301, 302, 303.

svjedoči i sljedeći događaj: „Po zauzeću Nikšića pitao je knjaz Nikola nikšićke muslimane ko je od njih bio najbolji junak, i odgovorili su mu: od starijih najbolji Ahmet Bauk, a od mladih Ramo Avdić, unuk Avdi Ljuce. Tada mu je knjaz Nikola darivao konja bijelca.“ O ispraćaju vojske i građana iz Nikšića 1877. godine, ostalo je zapisano svjedočenje i samih nikšićkih muslimana: „On (knjaz Nikola) je naš čovjek, naš brat. Eto mi smo Nikšićani jezero krvi crnogorske kao i oni prosuli, pa kada dođe sudbina da Nikšić pod njih padne, on umjesto da nas pokolje i sprži, poštedi naše i naše djece živote, hrs (čast) i imanje i onako postupi, što mi s njim onako duševno ne bi nikad postupili.“¹³

U Nikšiću je do 1877. godine bilo 410 muslimanskih i četrdesetak pravoslavnih porodica, koje su većinom bili uskoci, koji su pobjegli u Nikšić iz raznih krajeva, zbog krvne osvete, a nijesu mijenjali vjeru. Mahom je to bila sirotinja u službi Osmanlija, koja je obavljala različite poslove. Nakon pripajanja Crnoj Gori (1887), iz Nikšića se iselila 391 porodica, ostalo je 19 porodica, na čelu sa Mehmedom Askovim Ibričićem. Njega je knjaz Nikola, da bi zaustavio iseljavanje muslimana, postavio za prvog kapetana oslobođenog Nikšića. Bio je četiri godine na tom položaju, a potom se iselio u Bijelo Polje¹⁴. Ejup Mušović naglašava da „svi koji su pisali o nikšićkim muslimanima slažu se u tome da među njima nije bilo Turaka¹⁵ već da su oni potomci islamiziranih Rišnjana, Novljana, Kuća, Pipera,

¹³ Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore*, 39.

¹⁴ Š. Rastoder, *Isto*, 132.

¹⁵ Safet Bandžović navodi da su u osmanskome društvu riječi „Turčin“ ili „turski“ bile u osnovi pogrdne. „Pripadnik elite je sebe smatrao Osmanlijom, dok su zapravo anadolski seljaci bili poznati kao Turci. Osmanlije nijesu bili nacija već mnoštvo naroda, jedna carska porodica i jedan sistem“. Safet Bandžović: *Iseljavanje muslimanskog stanovništva Crne Gore u Tursku (1877-1940)*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2011, 16.

Kolašinaca, Župljana, Gruda. Stanovali su u nikšićkim mahalama: Podgorička, Spuška, Hercegovačka, Grudska, Ferizovića, Mušovina i Popama. Većina nikšićkih muslimana izrasla je u plemstvo. Imali su spahiluke u Banjanima, Pivi, Drobnjacima, Nikšićkim Rudinama¹⁶. Nikšićki muslimani su se prvobitno iselili u Bosnu, gdje su učestvovali u pobunama protiv austrougarske vlasti, da bi se dio njih vratio u Nikšić, na stara ognjišta, i tamo su, po naređenju knjaza Nikole, bili dobro prihvaćeni. Ipak, nijesu mogli da ostanu i odlučili su da se ponovo isele. Najveći dio se, potom, iselio u Novopazarski sandžak. Jedan dio se iselio preko Bara u Tursku, dio se nastanio u sjevernoj Albaniji, Dubrovniku i drugim zagraničnim mjestima¹⁷.

O razlozima iseljavanja nikšićkih muslimana pisali su mnogi historičari i putopisci. Ejup Mušović navodi pisanje Artura Evansa da je uzrok iseljavanja nikšićkih muslimana njihov ponos. Petar Šobajić smatra da se muslimani nijesu mogli pomiriti „da budu jednaki sa bivšom rajom“ i da „uđu u državu svojih vjekovnih protivnika“¹⁸. Nikšićki muslimani su bili ljudi ratničke tradicije, koje je odlikovala hrabrost i gordost. Stoga se, smatra Š. Rastoder, takav profil nikšićkih ratnika teško mirio sa gubitkom privilegija gospodarskog sloja, što je bio jedan od osnovnih razloga za njihovo iseljavanje u Bosnu, a potom, poslije njihovog aktivnog učešća u otporu austrougarskoj okupaciji 1878. godine i širom tadašnjeg Osmanskog carstva. „Nijesmo naišli ni na jedan izvor koji bi potvrdio nekorektno držanje knjaza Nikole prema poraženim protivnicima, odnosno nikšićkim muslimanima“, navodi Š. Rastoder¹⁹.

Bilo je ljudi iz vrha vlasti koji su se protivili takvoj politici knjaza Nikole prema muslimanima, odnosno, koji su

¹⁶ E. Mušović, *Muslimani Crne Gore od pada Zete 1499*, 113.

¹⁷ Š. Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore*, 37, 38.

¹⁸ E. Mušović, *Isto*, 120.

¹⁹ Š. Rastoder, *Isto*, 130.

priželjkivali njihovo iseljavanje, pa ga čak i podsticali. Jedan od njih bio je vojvoda Božo Petrović, koji je smatrao da se „4.000 nikšićkih muslimana neće nikad pomiriti sa novonastalom situacijom“. Rastoder ističe da „treba imati na umu jasan ekonomski motiv uzrokovan očekivanjima mnogih da će im pripasti napuštena nepokretna dobra“. Među nikšićkim muslimanima knjaz Nikola je od ranije imao prijatelje, a vojvoda Petar Vukotić, tast knjaza Nikole, imao je posebno dobre odnose sa Mušovićima, jednom od najčuvanijih kuća u Nikšiću – bio je kum sa Feta(h)-begom Mušovićem. Takođe, i *Glas Crnogorca* je u cjelini protežirao tolerantan i pomirljiv stav prema muslimanima. Sve to, smatra Rastoder, ukazuje na neodrživost guslarskog stereotipa po kojem „Crnogorci i Turci“ nijesu ništa drugo radili, nego međusobno ratovali. Kao crnogorski podanici, muslimani su bili oslobođeni vojne obaveze, plaćali su nizamiju. Kralj Nikola je u svojoj najbližoj službi imao muslimane vojvode, senatore, učitelje, perjanike i druge državne službenike. Mnoge ugledne muslimane knjaz Nikola je odlikovao visokim odlikovanjima. Crna Gora toga vremena bila je vjerski najtolerantnija država na Balkanu, a muslimani u Crnoj Gori su uživali slobode kojih nije bilo u drugim hrišćanskim zemljama. Mnogi smatraju, dodaje Rastoder, da je Crna Gora prva priznala slobodu ispovijedanja vjere, pozivajući se pri tom na 92. član Danilovog zakonika iz 1855. godine²⁰.

Iz jednog govora Lutvi-bega Mušovića, vođe delegacije nikšićkih muslimana, održanog u Sarajevu 1878. godine, jasno se naziru shvatanja crnogorskog knjaza i njegov odnos prema muslimanima. Lutvi-beg je u pomenutom govoru kazao: „Braćo i Turci i Srbi! Meni je kaživao svijetli knjaz Nikola da smo braća po krvi i jeziku i da su naši stari jedno bili, a tako i jes kao što

²⁰ Š. Rastoder, *Isto*, 39, 40, 70, 83, 84, 124, 133, 203.

svi znamo...“²¹. Time se može objasniti i odluka nikšićkih muslimana, odnosno jednog dijela, da se poslije protjerivanja iz Bosne ponovo vrate u Nikšić. Međutim, povratnici su zatekli svoje kuće i imanja već podijeljene crnogorskim doseljenicima, a odluka o zabrani nošenja fesova i obavezno nošenje crnogorskih kapa, potom zabrana nošenja oružja, bila je samo dodatni razlog za trajno napuštanje svojih ognjišta²².

Iseljavanje iz Bara i Ulcinja nakon 1878. godine

Crnogorska vojska je, nakon duge i teške opsade, konačno ušla u Bar 10. januara 1878. godine, nakon njegove predaje²³. Kada je po predaji Bara doveden pred knjaza Nikolu, Selim-beg, koji je komandovao odbranom, kazao je: „Sretan ti grad, Gospodaru! – I tebi svijetli obraz, beže – pred carem i narodom jesi ga junački branio!“ - odgovorio mu je knjaz, koji je potom naredio da se Selim-beg smjesti u najbolju hrišćansku kuću, „jer su turske kuće sve izgorjele“, da mu se nabavi čisto rublje i haljine, da mu se dovedu njegove sluge i žene. Za Selim-bega se vezuje i poznata pjesma knjaza Nikole *Turčinu*. Kralj Nikola je i ovoga puta, kao i u slučaju oslobađanja Nikšića, odvrtao barske muslimane da napuštaju svoja ognjišta. Sa područja Bara i Ulcinja nije bilo masovnijih iseljavanja. Bar (Crnu Goru) su napustili Ibrahim-beg, komandant utvrđenog grada, koji je sa nizamima (turska vojska) otišao put Skadra. Simo Popović navodi da se „iz Bara, Ulcinja i Krajine malo koji muhamedanac diga. Svak je osta na svoje. A od onih koji su se bili digli, neki su se vratili iza malo godina“. Stanovništvo Bara i okoline, u to

²¹ Š. Rastoder, *Isto*, 131.

²² U decembru 1878. godine u Nikšiću je popisano svega 24 djece sposobno za školu, i tada se bilježi molba Mušovića i drugih „da im se da posebna škola“. Š. Rastoder, *Isto*, 25.

²³ Š. Rastoder, *Isto*, 63.

vrijeme, uglavnom je bilo islamske i katoličke vjere. Mrkojevići su se pred crnogorskom vojskom povukli prema Ulcinju i Skadru²⁴.

Crnogorska vojska prvi put je ušla u Ulcinj 7. (19) januara 1878. godine. Knjazu Nikoli grad je predao Mehmed-beg Resulbegović. Kako je na Berlinskom kongresu bilo odlučeno da Ulcinj ostane Osmanskom Carstvu, crnogorska vojska se povukla sa toga područja. No, s obzirom na to da nije došlo do predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori (što je, takođe, bilo predviđeno Berlinskim ugovorom), zbog organizovanog otpora tamošnjeg stanovništva, opstrukcije Porte i Albanske lige, na kraju je, uz posredovanje velikih sila, Ulcinj ipak pripao Crnoj Gori. Tako je crnogorska vojska, po drugi put, konačno ušla u Ulcinj 26. novembra 1880. godine, bez ikakvog otpora. Mnogi, koji su u prvobitnom naletu crnogorske vojske bili izbjegli, najviše u Skadar, poput Mrkojevića, vratili su se. Život se brzo normalizovao, bez značajnijih ekscesa²⁵.

Iseljavanje iz Podgorice nakon 1879. godine

Na osnovu odluka Berlinskog kongresa, Podgorica je pripala Crnoj Gori, a crnogorska vojska je ušla u taj grad 9. februara 1879. godine (27. januara po starom, Julijanskom kalendaru). Knjaz Nikola se tom prilikom obratio proklamacijom „narodu u Podgorici i Zeti“: „... Od ovoga časa vi postajete slobodni državljani crnogorski i sudovi i sve vlasti moje stupaju u život u mjestima vašim. Narode! Moja vojska je danas zamijenila dosadanju posadu carsku, dolazi k vama, kao braći svojoj, veselo s bratskom ljubavlju i oduševljenjem.“

U obraćanju „muhamedancima“, knjaz Nikola obećava: „Vas neće dijeliti predamnom vjera od vaših pravoslavnih i katoličkih

²⁴ *Isto*, 55.

²⁵ *Isto*, 56, 57.

sudržavljana. Svi skupa uživaćete jednaku i istu ljubav moju, jednaku i istu pravicu zakona mojih. Svak je slobodan u svojoj vjeri, u svojim dobrim običajima i u svojem radu. Narode! Prioni sada oko rada, budi poslušan i na ruci svojim vlastima, živi u miru i ljubavi, doma i u susjedstvu, pa će biti blagoslov božji nad tobom i bideš zadovoljan i imuć, slobodan i srećan.“²⁶

Na čelo crnogorske vojske, prilikom oslobađanja Podgorice, bio je vojvoda Božo Petrović, koji je poveo sa sobom na Cetinje „dva turčina“, koji su uzeti za perjanike knjaza Nikole. Iste godine na Cetinje je došla deputacija podgoričkih muslimana, koji su izrazili „potpunu predanost“ knjazu Nikoli, priznajući mu „pravičnost“. Deputaciju je predvodio čuveni Bećir-beg Osmanagić, a osim njega bili su i: Osman-beg Osmanagić, Derviš-beg Osmanagić, Mehmed-beg Lekić, Zejnel Adrović, Murat-aga Adžimehov, Ahmet-beg Osmanagić, Mahmut-beg Đurđević, Mašo Adži Ahmetov, Šain-beg Šehović, Sulejman-aga Veslić, Avdo Krnjić, Mustafa Adžiuseinović, Etem Bulić, Ibrahim-beg Averić i Hadži Bajro Mučić. Tom prilikom došlo je do bratimljenja Osmanagića i Martinovića (od kojih Osmanagići, prema predanju, potiču)²⁷.

Da su ipak podgorički muslimani bili podozrivi prema novoj, crnogorskoj vlasti, govori i podatak da su odbili naredbu Ministarstva unutrašnjih djela o obaveznom popisu. Prema podacima Ministarstva unutrašnjih djela, do kraja 1880. godine iz Podgorice se iselilo 50 muslimanskih porodica. Istovremeno, u Vranju, Vladnima i Matagužima, mjestima u blizini tadašnje crnogorske granice, 1893. godine su se nalazile 133 muslimanske porodice, iseljene iz Zete i Podgorice. Iz Spuža i okoline iselile su se sve muslimanske porodice, osim jednog Mećikučića, koji se pokrstio (prozvao se Savo) i oženio Crnogorkom. Muslimani iz Spuža i Žabljaka su se takođe iselili.

²⁶ Š. Rastoder, *Isto*, 48.

²⁷ *Isto*, 49, 50.

Iz Zete se prema podacima savremenika, u tom periodu iselilo oko 200 muslimanskih porodica, najviše u Albaniju (Skadar), dok se dio njih zadržao u Tuzima. Džamije u Golubovcima, Berislavcima, Spužu i Žabljaku su bile porušene. Prema podacima iz 1894. godine, koje je sakupio Valtazar Bogišić, u Zeti je živjelo 17 muslimanskih bratstava sa 62 kuće²⁸.

Iseljavanje iz Podgorice nije uzelo veće razmjere. Muslimani su u tom gradu i dalje činili izrazitu većinu. Prema podacima iz 1881. godine, u Podgorici su registrovane 933 muslimanske, 216 pravoslavnih i 13 katoličkih porodica. Kao razloge iseljavanja muslimana iz Podgorice, vojvoda Mašo Vrbica u pismu knjazu Nikoli navodi, između ostalog, „da su se muslimani teško mirili sa činjenicom da moraju učiti nove škole, služiti crnogorsku vojsku, nositi crnogorsku odjeću“. Ejup Mušović kao najbitnije razloge za seljenje muslimana iz Crne Gore, navodi „psihološke pritiske, ucjenjivanja, prijetnje, pljačke, ugroženost lične slobode, opasnost od hajdučije, ugroženost imovinskih prava, ubistva i sl.“²⁹.

Iseljavanje iz Kolašina u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka

Kolašinski kraj je od sredine XIX vijeka bio pozornica burnih zbivanja i to je početak potpunog iseljavanja muslimanskog življa sa tog područja, u kome su do tada činili većinsko stanovništvo. Za razliku od relativno mirnog iseljavanja muslimana iz drugih krajeva Crne Gore, iseljavanje kolašinskih muslimana praćeno je velikim krvoprolićem i razaranjem, koja su započela još kolašinskom aferom 1858. godine. Naime, pripadnici plemena Vasojevića, Šaranaca, Drobnjaka, Moračana, Rovčana i dio plemena Kuća, pod vođstvom Novice

²⁸ Isto, 51, 132, 134.

²⁹ E. Mušović, Isto, 117, 120, 121.

Cerovića i Marka Miljanova, izvršili su iznenadni napad na Kolašin. Grad je porušen, a stradalo je oko 600 Kolašinaca i opljačkano oko 12.000 ovaca i goveda. Pod pritiskom velikih sila, Crnogorci su morali napustiti Kolašin i obustaviti dalja razaranja³⁰. Iseljavanje muslimana iz Kolašina intenzivirano je početkom ljeta 1879. godine, a uglavnom je završeno do kraja septembra iste godine³¹.

Shodno odlukama Berlinskog kongresa, Kolašin je pripao Crnoj Gori. Nuri-beg, kolašinski kapetan predao je ključeve od Kolašina knjazu Nikoli 4. oktobra 1878. godine. U Ugovoru o predaji Kolašina, od 9. oktobra 1878. godine, između zapovjednika grada Kolašina Nuri-bega, kajmakana i vojvode Maša Vrbice, šefa Glavnog Vojničkog štaba Njegove Svetlosti knjaza Nikole, u tački 1, navodi se da „Nuri-beg, saglasno traktatu Berlinskog ugovora, a po naredbi svoje visoke Otomanske vlade, predaje grad Kolašin sa svojim selima i zemljištem do Mojkovca Knjaževstvu Crnogorskom“³². Predaju grada izvršile su zvanične vlasti, a da muslimansko stanovništvo o tome nije bilo obaviješteno. To je među njima izazvalo revolt i ogorčenje, iako su znali da drugačije nije moglo biti. Knjaz je po zauzeću Kolašina dozvolio kolašinskim muslimanima da mogu da prodaju kuće i zemlju, ali je, s druge strane, bilo potajno naređeno Moračanima da ne kupuju ništa od njih, pod

³⁰ M. Memić, *Isto*, 138.

³¹ Novica Rakočević: „Iseljavanje muslimana i razgraničenje Crne Gore i Turske u oblasti Kolašina“, *Istorijski zapisi 2*, Titograd, 1962, 261. Rakočević navodi da je Iso Pepić, koji je od strane Crne Gore postavljen za kapetana u Kolašinu, aktivno radio na iseljavanju muslimana i održavao vezu sa Donjokolašincima i turskim vlastima u Sjenici. „Odmah po iseljenju muslimana određena je od strane crnogorske vlade komisija koja je mjerila njihove zemlje, vršila diobu i naseljavala crnogorske porodice“. (Isto, 261)

³² G. Perazić, R. Raspopović: *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 129.

izgovorom da nemaju novca za tako nešto. Pozivajući se na proklamaciju knjaza Nikole od 13. jula 1881. godine, kolašinski muslimani su pokušavali da se vrate na svoju zemlju, koju su u međuvremenu bili zaposjeli Crnogorci. Naime, 100 porodica iz Rovaca i 40 domaćinstava iz Morače su 1880. godine dobile ostavljenu zemlju muslimana. Na muslimanska imanja u Poljima naselilo se do 1883. godine 287 crnogorskih porodica iz Jezera, Lijeve Rijeke, Vasojevića, Rovaca i Morače. Pošto je mnogim muslimanima zemlja bila konfiskovana, a 1881. oduzimana onim muslimanima, crnogorskim državljanima, kojima su iseljeni ostavljali zemlju, muslimani Kolašina su se zauvijek iselili 1886. godine. Osim gornjokolašinske oblasti, oni su tada napustili i neka donjokolašinska sela – Podbišće, Kolašinska Polja i Bjelojeviće³³.

Prema turskom popisu iz 1896/97. godine, u kolašinskoj opštini je bilo 6.337 stanovnika od kojih 4.067 muslimana a 2.270 pravoslavnih³⁴. Muslimansko stanovništvo oba Kolašina sačinjavali su pretežno doseljenici iz crnogorskih brda, islamizirani poslije doseljavanja, zatim islamizirani dio starosjedjelačkog stanovništva i nešto muslimanskih izbjeglica iz podlovcenske Crne Gore. Bilo ih je i s područja sjeverne Albanije. Glavni muslimanski rodovi u Gornjem Kolašinu bili

³³ Z. Folić: Isto, 242; Š. Rastoder: *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, 207; E. Mušović: isto, 103, 118, 119. Među kolašinskim muslimanima nije bilo Turaka ili nekih drugih inorodaca već su to bili potomci islamiziranih iz raznih plemena Brda, smatra Mušović, dodajući da je knjaz Nikola u više navrata apelovao na nikšićke i kolašinske muslimane da se ne iseljavaju, te da će im u novoj državi biti obezbijeđen ravnopravan položaj sa Crnogorcima; da će im poštovati religiju i druge osobenosti, obezbijediti prava na lične i imovinske slobode, ali da će spahiluci morati biti ukinuti. Isto, 103, 104, 120.

³⁴ Š. Rastoder: *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, 15.

su: Mekići, (H)Usovići, Martinovići, Balijagići, Bakovići, Hasići, Adžibulići, Mehonjići, Karandani, Rvati, Lukači, Hoti, Đurđevići, Pijuci, Kajovići i dr, od kojih je bilo nastanjenih i u Donjem Kolašinu.

Na području Donjeg Kolašina, u Vraneškoj dolini³⁵, prema popisu iz 1913. godine, živjela su sljedeća muslimanska bratstva:

³⁵ *Vraneška dolina* – područje koje obuhvata predio sa dva mjesna centra – Tomaševo i Pavino Polje. Odnosno, to je područje od Slijepač Mosta do Kovrena, koji je granica bjelopoljske sa pljevaljskom opštinom. Vraneškom dolinom protiče rijeka Ljuboviđa, po kojoj je, kako se vjeruje, dobila naziv i srednjovjekovna župa Ljuboviđa.

Šahovići su dobili ime po brojnom muslimanskom bratstvu Šahovići, koje je, do 1924. godine, u značajnom broju naseljavalo to mjesto. Po popisu iz 1913. godine, u Šahovićima je upisano 38 kuća (domaćinstava) Šahovića. Pretpostavlja se da se to mjesto ranije zvalo Ljubović, te da je bilo sjedište srednjovjekovne župe (kasnije nahije) Ljuboviđa (*Ljubović*). U Šahovićima je, tokom druge polovine 19. vijeka, sve do Balkanskih ratova, bilo sjedište novoformirane osmanske kaze (sreza) Donji Kolašin. Nema pouzdanih podataka kada je bratstvo Šahovići, koje se, zajedno sa mnogim drugim iselilo 1924. godine, naselilo područje dašnjeg Tomaševa. Šahovići (bratstvo) se pominju u 17. i 18. vijeku u Kućima, u oblasti Nikšića i u oblasti Herceg Novog. Šahovići su nakon Drugog svjetskog rata (1952. godine) preimenovani u Tomaševo - po narodnom heroju Tomašu Žižiću, koji je bio jedan od organizatora Ustanka 1941. godine u tom kraju.

O prošlosti područja koje obuhvata današnja mjesna zajednica Pavino Polje, za razliku od Tomaševa, ima nešto više podataka. Područje Pavina Polja u osmansko doba nazivano je Vranešom, koji je bio nahija. Naziv za mjesto - Pavino Polje, potiče, najvjerovatnije, od druge polovine 17. vijeka. Pojam Vraneš danas se rijetko upotrebljava, za razliku od pojma Vraneška dolina - u značenju oblasti koju pokrivaju mjesne zajednice Pavino Polje i Tomaševo, koji je sve više u upotrebi. Pavino Polje je dobilo naziv, kako se vjeruje, po Pavi Milikić, kćerki vraneškog kneza Nikole Milikića, koja se udala za islamiziranog mještanina Ahmet-pašu Hasanbegovića. Više o nastanku naziva Pavino Polje, u: Veselin Konjević, *Vraneška legenda, predanje o Pavi između istorije i legende*, Matica crnogorska, Bijelo Polje, 2010.

U opštini *Pavinopoljskoj*: u selu *Babaići* - Adilovići (6 kuća), Alilovići (2), Babaići (15), Bakovići (1), Bećirovići (16), Jašarovići (4), Kofrci (1), Šabovići (1); u *Pavinom Polju* - Alihodžići (2), Adžovići (17) Babajići (1), Bašići (5), Bošnjak (3), Derviševići (2), Dizdarevići (1), Durdžići (1), Martinovići (1), Nikšići (10), Čatovići (4), Čehovići (4), Hasanbegovići (100), Čmitići (1); u *Sadicima* - Bahori (1), Lukovci (1), Sadikovići (27); u *Kičavi* – Avdići (1), Adžovići (2), Bahori (1), Derdemezi (36), Kajovići (2), Kaljići (2), Muslići (1), Mušovići (2), Prelevići (2), Sadikovići (1), Hasanbegovići (11), Hasići (1), Husovići (8), Džukele (7); u *Grabu* – Alomerovići (2), Adžićevići (1), Babaići (1), Dautovići (53), Derviševići (6), Derdemezi (1), Durakovići (1), Kaljići (2), Kapetanovići (1), Muslići (8), Mušovići (1), Nikšići (1), Rustemovići (17), Sadikovići (7), Sinanovići (1), Hamzići (6), Hasanbegovići (17), Huseinagići (2), Husovići (1), Šabovići (12).

U opštini *Šahovičkoj*: u *Šahovićima* – Bukvići (2), Dizdarevići (2), Kaljići (6), Karalići (1), Masenice (1), Muslići (1), Nikšići (2), Fazlovići (5), Čokrlije (1), Šahovići (38); u *Vranštici* – Babaići (3), Babići (2), Drndari (2), Lukači (4), Muslići (36), Nezirovići (1), Podbišćanin (1), Čatovići (2); u *Čokrlijama* – Alihodžići (6), Babaići (4), Balabani (2), Dautovići (2), Drpljanin (1), Jukići (4), Kaljići (1), Karadani (1), Martinovići (1), Mehonjići (1), Muslići (1), Mušovići (3), Nikšići (1), Preljevići (1), Rovčanin (1), Čosovići (1), Hoti (1), Husovići (6), Čokrlije (27), Šahovići (2); u *Papama* – Bošnjak (1), Brzaći (6), Grobovići (3), Drpljanin (59), Kajovići (2), Kaljići (1), Kamberovići (2), Lazminići (1), Lukači (2), Mekići (2), Mehonjići (1), Nikšići (1), Polumente (1), Tutići (2), Hasići (3); u *Lijesci* - Ahmetovići (2), Adžibulići (1), Grubelja (3), Kaljići (32), Korijenići (1), Masenice (1), Toskići (1), Fekovići (4); u *Obodu* – Dedovići (1), Drpljanin (5), Jukići (3), Kajovići (1), Kaljići (60), Masenice (1), Memovići (5), Nezirovići (1), Rakulići (5), Račići (5), Fekovići (1), Husovići (1).

U opštini *Stožerskoj*: u *Stožeru* – Adilovići (2), Baranin (1), Mušovići (5), Sejdovići (1); u *Bliškovu* – Adilovići (1), Adžići (1), Baorovići (Bahori) (1), Mešići (17), Muminovići (10), Čatovići (2), Hadžimusovići (19); na *Kovrenu* – Adilovići (30), Baorović (Bahori) (23), Barovići (10), Kajovići (1), Martinovići (1), Pitari (1), Sadikovići (1), Hadžimuhovići (1); na *Goricama* – Serdarevići (13), Sinanovići (4), Sredarevići (3), Štroke (12).

U selima *Stožerske opštine*: Pisana Jela, Jelića Dolina, Vodno, Grubanova Gora i Barice, nije bilo popisanih muslimana 1913. godine, kao ni u Prošćenju, koje je pripadalo *Mojkovačkoj opštini*³⁶.

Među donjokolašinskim muslimanskim bratstvima, najuticajniji su bili Kaljići, Micani i Đurđevići. Đurđevići su jednog prezimena, bilo ih je „100 pušaka“, a živjeli su u oblasti Kričak (oblast koja se pružala između rijeka: Vezišnice, Čehotine i Tare i planine Stožer). Drugo pleme Micani³⁷, „kijih je bilo 300 pušaka“, dijeli su se na: Serdareviće, Muminoviće, Adiloviće, Popoviće (Redžoviće), Baore (Bahore), Štroke, Durane, Sinanoviće, Merdoviće, Rapoviće (Hrapoviće) i Memiće³⁸.

Kaljići su „imali svojih 500 pušaka“³⁹. Prvak ovoga bratstva

³⁶ M. Vojinović – T. Bošković, *Isto*, 94-130.

³⁷ Za Micane (Micanoviće) se smatra da su crnogorskog porijekla, na šta ukazuje činjenica da se jedno njihovo bratstvo prezivalo Popović, a drugo Bošković sa ogrankom Ružića. (Z. Folić: *Isto*, 81)

³⁸ M. Memić, *Isto*, 22.

³⁹ Iako se za Kaljiće uobičajeno navodi da su bili najbrojnije bratstvo na području Donjeg Kolašina, rezultati popisa iz 1913. godine pokazuju da su, u to vrijeme, najbrojniji bili Hasanbegovići, kojih je u Pavinopoljskoj opštini ukupno bilo 128 kuća (domaćinstava). U drugim opštinama, na prostoru Donjeg Kolašina, nije ih bilo. U popisu poreskih obveznika iz 1913. godine, u kapetaniji Bjelopoljskoj, u opštini Šahovičkoj, upisano je ukupno 100 kuća Kaljića, najviše u Obodu – 60, i Lijesci – 32 kuće, itd. Miloš K. Vojinović - Tadija B. Bošković: *Popis domova u novim krajevima Kraljevine Crne Gore 1913. godine*, Kolašin, 2015, 124-130. Sam naslov knjige nije adekvatan!

bio je Fejzo Kaljić, iz Lijeske Kaljića, koji se sukobljavao sa crnogorskom vlašću, a često nije zarezivao ni odluke centralne osmanske vlasti. Donjokolašinski Kaljići dijelili su se na: Eldiće, Laniće, Žarane, Čikoviće, Gezoviće, Račiće, Kupusare, Ibrahimoviće i Redžoviće. Prema porodičnom predanju (koje je zabilježio Andrija Luburić), Kaljići su porijeklom iz Bjelopavlića. Navodno, došao Kalja Kalezić u Kolašin da služi Mek-Pepu, buljubašu grada (prema drugoj verziji, došao je iz Morače da služi kod nekog Mušovića). Zapazivši ga kao otresita i vrijedna, Mek-Pepa predloži slugi „da se poturči“, pa će mu za ženu dati svoju jedinicu kćerku Badu. Isamizirani rodonačelnik Kaljića imao je 12 sinova i 2 kćeri, od kojih mu se jedna udala za Zejnil-agu Đurđevića, a druga za nekog Grobovića. (Grobovića je bilo u donjokolašinskom selu Pape, kod Tomaševa). Ojačan tako rodbinskim vezama i brojnim porodom, Kaljo je četovao i činio velike zulume. Zbog takvih postupaka, kapetan Kolašina, Mušović objesio ga je, zajedno sa zulumčarom Bajrom Đurđevićem. Njegovi sinovi se odmah isele u Obod i Lijesku, odakle najstariji od njih Ramo pođe u Kolašin i ubi Osman-kapetana Mušovića, koga je, prema predanju, u kapetanskoj dužnosti zamijenio sin Fetah. No, kako se ubrzo desio rat u Bihoru sa „nekakvim Đeloš-kapetanom“, Ramo Kaljić se ovdje istakne i dobije kajmakamluk u Bijelom Polju, kojim je, navodno, upravljao 30 godina⁴⁰.

Trebalo bi da stoji: Popis domaćinstava (ili dacija, kako to izvorno piše, odnosno, poreskih obveznika) u novodobijenim (a ne „novim“!) krajevima Kraljevine Crne Gore 1913. godine. U pomenutom popisu nije se upisivala vjerska i nacionalna odrednica. Upisivalo se: prezime i ime, mjesto, broj goveda, ovaca i konja, i ukupan porez koji to domaćinstvo plaća. Ništa više! Odrednice „srpskih“ i „turskih“, ili „srpskih“ i „muslimanskih“ (domaćinstava), koje se navode u zbirnim tabelama, su naknadne konstrukcije! (Isto, str. 22, 348, 349, 371,...).

⁴⁰ Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje, istorijsko-etnološka*

Tokom vojnih operacija u Prvom balkanskom ratu, Kaljići su pružili žestok otpor crnogorskoj vojsci. Nakon zauzeća Vraneša 10. oktobra 1912. (Šahoviće je zauzeto 9. oktobra), „pleme Kaljići je gotovo cijelo pobjeglo put Prijepolja“, zajedno sa većinom Vranešana (muslimana). I tek kada su uvidjeli da je svaki dalji otpor besmislen, vraćali su se kućama i predavali vlastima. Tih povratnika bilo je sve do ljeta naredne godine. Međutim, jedanaest dana nakon ulaska crnogorske vojske u ta mjesta, odjeljenje crnogorske vojske, koje je iz Bijelog Polja bilo pošlo kao pomoć prekotarskom odredu Mašana Božovića (po jedna četa Prošćenaca, Baričana i Brzavaca), zapalilo je Kaljićima 140 kuća, među kojima više od 40 kamenih kula i čardaka sa dva ili tri sprata, a Drpljanima iznad Šahovića – 41 kuću. Paljevina je bilo i na drugim stranama, ali je ova bila najmasovnija. Većina Kaljića („preko 100 kuća“), nakon pokolja u Šahoviću 1924. godine, iselila se u Tursku. Ejup Mušović navodi da samo u Izmiru ima tri stotine kolašinskih Kaljića. „Tamo su primljeni pod imenom Turci i sa turskim državljanstvom. Oni muhadžiri koji su se naselili u Turskoj, morali su se pisati kao Turci, a i danas se tako identifikuju. Praktično, izgubili su svoj nacionalni identitet“⁴¹.

rasprava, SANU, Beograd, 1979, 164, 165, 166. U novije vrijeme, pojedini istoričari to prezime pišu kao Kalić (a ne Kaljić!). U mjestima, u kojima je živjelo to brojno muslimansko bratstvo – Lijesci i Potrku (nekadašnji Obod), prezime tog bratstva se izgovara kao Kaljić (a ne Kalić!). Takođe, u Popisu dacija iz 1913. godine, svi su upisani kao Kaljići. I u predanju o porijeklu tog bratstva se kaže da se predak Kaljića zvao Kaljo (Kalezić).

⁴¹ Ejup Mušović: „Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja“, *Istorijski zapisi, 1-2*, Titograd, 1986, 154. Mušović navodi da „danas u Turskoj živi više od dva miliona Muslimana – potomaka jugoslovenskih muhadžera“.

Gornja Lijeska (Tomaševo, Bijelo Polje):
Mjesto gdje je, po uvjerenju mještana, sahranjen Fejzo Kaljić

U borbama za oslobođenje Donjeg Kolašina i Bijelog Polja poginula su 23 crnogorska vojnika i jedan oficir, a ranjena su 82 vojnika i 3 oficira. Na drugoj strani bilo je znatno više gubitaka. Na teritoriji bjelopoljske oblasti, najviše zloupotreba

bilo je u Donjem Kolašinu, odnosno u selima Lijeska i Obod, koja su bila naseljena Kaljićima. „Decenijama zakrvljeni sa Poljanima, Proščencima i Baričanima, Kaljići su ovoga puta osjetili svu surovost osvete“, navodi Ž. Šćepanović. Otkrivene zloupotrebe i učestale žalbe iz Donjeg Kolašina i Bijelog Polja prinudile su crnogorsku vladu (na Cetinju) da formira Komisiju za izviđaj zloupotreba državnih činovnika novooslobođenih krajeva, koja je na području bjelopoljske oblasti radila u julu i avgustu 1913. godine. Na osnovu podataka koje je Komisija prikupila, može se zaključiti da je bilo više pojava samovolje, nediscipline, samovlasne osvete i drugih zloupotreba vlasti i položaja na području Bijelog Polja i Donjeg Kolašina. Ponegdje su kapetani i predsjednici opština (Šahovići, Zaton, Sutivan) bili akteri mnogih nezakonitih radnji⁴². Crnogorski kralj Nikola je krajem novembra 1912. poslao delegaciju na čelu sa Pavlom Vujisićem, da obiđe Plav, Gusinje, Berane, Peć, Đakovicu, Rožaje i Bijelo Polje, i suzbije nasilje, uz instrukcije Vujisiću da je on „poslat tamo da tuče, da vješa one faliotne ljude koji grde ime crnogorsko u te novodobijene krajeve“⁴³.

Srez Bijelo Polje, prema popisu iz 1898. godine, imao je jednu varoš i 59 sela, sa 18.026 stanovnika (nema podataka za vjersku strukturu). Po nekim dosta pouzdanim izvorima, u samoj varoši Bijelo Polje, 1890 godine bilo je 1000 kuća „muhamedanskih“ a do 200 kuća „Srba vjere pravoslavne“. U popisu iz 1911. broj stanovnika u tom srezu bio je 26.526 (muslimana 19.447 i nemuslimana 7125)⁴⁴.

⁴² Ž. Šćepanović, *Isto*, 241-242, 244-246.

⁴³ Žarko Šćepanović: „Društveno političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, *Odzivi*, br. 6, Bijelo Polje, 1973, 110; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, 131.

⁴⁴ Žarko Šćepanović: „Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, 98, 99.

Prema popisu stanovništva iz 1914. godine (bez varoši Bijelo Polje, o čijem stanovništvu nijesu sačuvani podaci navedenog popisa), ukupan broj stanovnika u 12 opština bjelopoljske oblasti, po vjerskoj strukturi bio je sljedeći: pravoslavni – 9.132; muslimani – 25.466; „ostali“ – 29; ukupno – 34.627. Navedeni podaci popisa odnose se na 12 opština bjelopoljske oblasti: Mojkovačku, Ravnorečku, Stožersku, Pavinopoljsku, Šahovičku, Nedakusku, Lozansku, Zatonsku, Koritsku, Rasovsku, Orahovačku i Savinopoljsku. U Šahovičkoj opštini bilo je 384 pravoslavna, 2.819 muslimana, dok je u Pavinopoljskoj opštini bilo: 641 pravoslavac, 3.230 muslimana i 29 „ostalih“⁴⁵.

Iseljavanja muslimana iz Crne Gore u prvim decenijama XX vijeka

Godine 1879. na području sreza Pljevalja živjelo je 12.080 muslimana i 10.965 hrišćana, Bijelog Polja 20.236 – 6.000, Kolašina 7.732 – 4.642, Rožaja 8.436 – 2.508 i Berana 1.000 – 7.000. Ukupno, na navedenom prostoru živjelo je 49.484 muslimana i 31.115 hrišćana⁴⁶.

Prema podacima koje saopštava P. Rovinski, a koji se odnose na 1898. godinu, ukupan broj muslimana u Crnoj Gori iznosio je 12.493. Identične podatke kazuje i Simo Popović u svojim memoarima. U njima se navodi da je u tom periodu u Ulcinju

⁴⁵ *Bijelo Polje*, grupa autora, Beograd, 1987, 181. Po Popisu „dacija“ (poreskih obveznika) iz 1913. godine, u Šahovičkoj opštini (u 7 sela) bilo je popisano ukupno 504 domaćinstva, od toga 441 muslimansko, 63 pravoslavna i 25 „odbjeglih“. U Pavinopoljskoj opštini, u 5 sela, popisano je: ukupno 590, od toga pravoslavni 109, muslimanski 478 i „odbjeglih“ 3 domaćinstva. (Isto, 178)

⁴⁶ Š. Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, 207.

bilo 126 muslimanskih kuća sa 2.973 stanovnika, a u čitavom barskom okrugu bilo je ukupno 760 muslimanskih kuća sa 3.900 stanovnika. Nikšić je imao 19 muslimanskih kuća sa 91 stanovnikom, a u Crkvicama u Pivi je bilo 12 kuća sa 65 stanovnika. Podgorica je u isto vrijeme imala 400 muslimanskih kuća sa 2.165 stanovnika, kao i tri džamije. Prema ukupnim podacima, koje saopštava S. Popović, u Crnoj Gori je krajem XIX vijeka bilo 2.489 muslimanskih kuća sa 12.051 stanovnikom. Prema zvaničnim podacima iz popisa izvršenog 31. decembra 1909. godine, ukupan broj muslimana u Crnoj Gori iznosio je 10.569. Tada je na području Crne Gore bilo 36 džamija sa isto toliko hodža i 8 vjeroučitelja⁴⁷.

Masovna iseljavanja muslimana bilježe se i poslije balkanskih ratova⁴⁸, iz krajeva koji su pripali Crnoj Gori. Iseljavanja su

⁴⁷ Š. Rastoder, *Isto*, 145, 146, 207. Tačan broj stanovnika u Crnoj Gori uopšte nije bio poznat. I da je statistička služba bila sposobna da do njega dođe, vlasti bi ga iz vojničkih i drugih razloga držale u tajnosti. Mnogobrojni navodi u domaćoj i stranoj literaturi uglavnom su proizvoljni i netačni. Može se uzeti kao najvjerovatniji podatak naveden u Narodnoj skupštini da je po popisu od 31. decembra 1909. godine u Crnoj Gori bilo 37.911 domova, odnosno 220.000 stanovnika. (Dr Đoko Pejović: „Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878-1916)“, *Istorijski zapisi*, sv. 2, Titograd, 1962, 211.)

⁴⁸ Crnogorska vojska u Prvom balkanskom ratu brojala je oko 35.600 vojnika, bila je podijeljena u tri operativna odreda: Zetski, Primorski i Istočni. Zadatak prva dva bio je da zauzmu Skadar, dok je Istočni odred upućen prema Sandžaku i Metohiji. Odmah po prelasku crnogorsko-turske granice oslobođen je Mojkovac (9. oktobra) i do kraja mjeseca crnogorska vojska je ovladala područjem Bijelog Polja (14. oktobra), Berana (16. oktobra), Plava (19. oktobra), Gusinja (20. oktobra), Rožaja (26. oktobra), Pljevalja (28. oktobra), Peći (30. oktobra), da bi 4. novembra ušla u Đakovicu istovremeno sa srpskom vojskom.

Već na prvoj konferenciji ambasadora velikih sila, u Londonu 17. decembra 1912. godine, odlučeno je da se obrazuje autonomna Albanija, čime je

uglavnom išla ka centralnom dijelu (tada još uvijek) Osmanskog carstva, i to u dva pravca: jedan preko Podgorice i Bara, a drugi preko Skoplja. U Podgorici se u aprilu 1914. godine okupilo oko

obesmišljena namjera Srbije da, preko Albanije, izađe na more i Crne Gore da joj pripadne Skadar sa okolinom. Takvim namjerama oštro se usprotivila Austrougarska. Iako usamljena, crnogorska vojska je uspjela da osvoji Skadar. Konačno je 24. aprila 1913. godine, uveče, Esad-paša, zapovjednik odbrane Skadra, predao ključeve grada prijestolonasljedniku Danilu. No, pod pritiskom velikih sila, crnogorska vojska se ubrzo povukla iz Skadra (14. maja). Time je završen Prvi balkanski rat. Londonski mirovni ugovor je potpisan 30. 5. 1913. godine. Crna Gora je, tim ugovorom, zadržala osvojene teritorije – Sandžak i Metohiju. Crna Gora se u Prvom balkanskom ratu proširila za oko 7.000 km² i oko 240.000 stanovnika, od čega je muslimana bilo oko 160.000, Albanaca-katolika 20.000 – 25.000 i oko 50.000 – 60.000 pravoslavnog življa.

Pošto je Turska bila potisnuta sa Balkana, ubrzo je izbio Drugi balkanski rat, između dojučerašnjih saveznika, oko podjele teritorija. Riječ je o ratu između Bugarske i Srbije (Drugom balkanskom ratu), koje su se sukobile oko podjele oslobođenih teritorija u Makedoniji i Trakiji, u Prvom balkanskom ratu. U ovaj rat će se kasnije uključiti Rumunija i Turska. Rat je počeo napadom Bugarske na Srbiju 30. juna 1913. godine.

Crna Gora se dobrovoljno stavila na stranu Srbije, bez ikakvog ličnog interesa, šaljući joj u pomoć odred od oko 12.000 boraca, pod komandom brigadira Janka Vukotića, koji je u to vrijeme bio i predsjednik crnogorske vlade. Crnogorski odred, tj. divizija, učestvovala je u borbama za Govedarnik, Kamenicu, Banja Čuku, Bregalnicu i druga mjesta, lijući krv za interese Kraljevine Srbije. Bugarska je pobijedena za nekoliko dana i zatražila je mir. Primirje na frontu je nastupilo 31. jula, a rat je zaključen u Bukureštu, 10. 8. 1913. godine. Po tom ugovoru, Bugarska se odrekla svih spornih teritorija u korist Srbije i Grčke. Crnogorska divizija je stigla 2. septembra u Kolašin. Imala je gubitke od 240 poginulih i umrlih i 721 ranjenog. (*Istorijski leksikon*, knj. 1, 73-76; Radomir L. Rakočević: *Kolašinsko-mojkovački kraj, Ratna hronika Potarja 1912-1918*, Matica crnogorska, Mojkovac, 2013, 37; S. Bandžović: *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, 130.)

600 osoba iz bjelopoljskog kraja, „a na putu je bilo još toliko“. Sa područja Šahovića, Ravne Rijeke i Mojkovca 1914. godine iselile su 453 muslimanske porodice. Iz plavsko-gusinjskog kraja u junu i julu iste godine, iselilo se 128 domaćinstava sa oko 1.500 članova porodica. Prema zvaničnim podacima Ministarstva unutrašnjih djela, iz novooslobođenih krajeva Crne Gore od aprila do juna 1914. godine, preko Bara, iselila su u Tursku 12.302 lica. Prema austrougarskim izvorima, do jula 1914. se iselilo 16.570 lica. Iseljavanja su zabilježena i nakon stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine. Osmanskog carstvo, odnosno kasnije Republika Turska je prihvatila to stanovništvo (izbjeglice - muhadžire), pod uslovom da se identifikuju kao Turci i da promijene svoja prezimena⁴⁹.

E. Mušović navodi da su muslimani i njihovi rođaci Vasojevići za vrijeme od jednog stoljeća živjeli u slozi i toleranciji, sve do sredine XIX stoljeća, kada su – ili morali prihvatiti pokrštanje, ili napustiti ognjišta. Pokrštanje je najintezivnije bilo na Božić 1858. godine. Tom prilikom je pokršteno više stotina osoba, a samo krštenje je obavljeno na ušću Ržaničke rijeke u Lim, pod otvorenim nebom, u prisustvu vojvode Miljana Vukova, novopostavljenih kapetana, stotinaša, perjanika, više sveštenika i naroda. Poslije tog čina, u Vasojevićima za nekoliko godina nije bilo muslimana, jer su se neki islamizirani rodovi iselili u Bihor i Plav. Mušović citira Nićifora Dučića, koji piše da su to „djelo“ (pokrštanje) pripremili iguman Mojsije i drugi vasojevićki prvaci, po naređenju knjaza Danila, što prihvata i Milisav Lutovac, dok Radomir Vešović ističe „da su se muslimani krstili iz straha“. Brojni vasojevićki muslimani prihvatili su pokrštanje samo

⁴⁹ E. Mušović, *Isto*, 139, 148. M. Memić, *Isto*, 153. Prema osmanskim podacima, oko 1,5 miliona muhadžira napustilo je 1878–1918. Balkan, ne uzimajući u obzir znatan broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanske granice. (S. Bandžović: *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, 30.)

privremeno i vraćali se islamu: Ramusovići, Zujovići, Đukići, Garčevići, ali su ipak bili primorani da napuste svoja ognjišta isto onako kao što su morali da se isele i drugi muslimani sa tih prostora⁵⁰.

Nasilnog pokrštavanja muslimana bilo je i u Plavu, Gusinju i pečkoj oblasti (od januara do marta) 1913. godine. Po nekim podacima, nasilno je pokršteno od 10 do 12 hiljada muslimana. To nasilno pokrštavanje sprovodile su lokalne vlasti, i nije imalo bilo kakve veze sa zvaničnom politikom Cetinja, niti su bile dio bilo kakve osmišljene državne strategije Crne Gore. „Nijednim zvaničnim aktom, postupkom ili sugestijom, najviša crnogorska vlast nije podsticala ili zagovarala pokrštavanje muslimana, pa bilo ono i dobrovoljno“, smatra Živko Andrijašević. Kralj Nikola je, kada je saznao za to (nasilno pokrštavanje), naložio da se smijene svi rukovodeći ljudi Gusinjske kapetanije, a mnogi od njih osuđeni su na različite kazne. Svima koji su bili nasilno pokršteni bilo je dozvoljeno da se vrate ranijoj religiji. Islamu su se vratili svi, izuzev pet porodica, čiji potomci i danas žive kao pravoslavci⁵¹.

Za period od 1918. do 1941. ne postoje precizni podaci o broju iseljenih muslimana (muhadžira) sa prostora (današnje) Crne Gore. Svakako najmasovnije je bilo ono krajem 1924. godine iz Vraneške doline, odnosno, sa područja Šahovića (današnjeg Tomaševa) i Pavina Polja, nakon ubistva Boška Boškovića, okružnog načelnika u penziji, 7. novembra 1924. godine. To ubistvo pripisano je muslimanskom odmetniku Jusufu Mehonjiću, nakon čega je, u noći između 9. i 10. novembra 1924. napravljen pogrom nad muslimanskim stanovništvom u Vraneškoj dolini. Svirepo je ubijeno, prema različitim izvorima, od 120 do više stotina nedužnih muslimana, a gotovo

⁵⁰ E. Mušović, *Isto*, 107; Š. Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani...*, 225-232.

⁵¹ Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Almanah, Podgorica, 2003, 78–85; E. Mušović, *Isto*, 137, 138.

cjelokupno muslimansko stanovništvo je iseljeno sa područja Vraneške doline. Nema pouzdanih podataka o broju iseljenih muslimana⁵².

⁵² *Istorijski leksikon*, knj. 5, 1042; Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*, Almanah, Podgorica, 2011; Š. Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani...*, 208, 209.

Memićeva knjiga (koga Z. Folić opravdano kvalifikuje „nacionalno zahuktalim“), citirana u ovom radu, sadrži niz neprimjerenih kvalifikacija na račun crnogorskog naroda, a njegove brojne konstrukcije su često tendenciozne, poput onih, kada teritorije koje su pripale Crnoj Gori nakon 1912. godine naziva „okupiranim“ (str. 271); ili kada odluke Berlinskog kongresa, po kojima je Crna Gora dobila određene teritorije (Plav i Gusinje) - naziva „nepravедnim“ (str. 299). Zlonamjerna je Memićeva konstrukcija i kada saopštava da „svi stanovnici ondašnjih Šahovića danas su Crnogorci, naseljeni iz Polja kolašinskih, iz Morače i Rovaca – **potomaka ondašnjih počinilaca zločina**“ (str. 142)

U Vraneškoj dolini (Pavino Polje i Tomaševo) ima više bratstava koja više stotina godina žive na tom prostoru – Konjevići/Milikići, Joksimovići, Varagići i dr. U popisu iz 1913. godine, u Vraneškoj dolini (u opštinama Šahovičkoj, Pavinopoljskoj i Stožerskoj) navode se brojna pravoslavna bratstva, koja su na tom prostoru od ranije živjela. Nema nijednog podatka da su Vranešani starosjedioci organizovano učestvovali u pokolju muslimana 1924. godine! Naprotiv, zabilježeno je više slučajeva kada su pravoslavci-starosjedioci spašavali svoje dotadašnje komšije muslimane od sigurne smrti. Takvih slučajeva (spašavanja vraneških muslimana) bilo je kod Bulatovića u Pavinom Polju, Milikića/Konjevića u Vranešu, Ašana u Šahovićima i dr. Sve kuće pravoslavaca-starosjedioca su, po naređenju, te kobne noći i dana pretresane, jer su napadači upravo na njih i sumnjali – „da kriju Turke“. (Vidi: Pero Radović: „Lijek u istini – Vraneška dolina 1924-te“, *Almanah*, 45-46, Podgorica, 2009, 324; Veselin Konjević: „Povodom knjige akademika Šerba Rastodera *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*“, *Almanah*, br. 50, Podgorica, 2011, 210)

Zločin nad muslimanima u Šahovićima 1924. godine je planiran,

Do 1914. godine u Donjem Kolašinu, čije je središte bilo u Šahoviću (Tomaševo), bilo je 13.991 stanovnika, od toga muslimana – 10.187. Prema popisu iz 1921. godine, na tom području živjelo je 2755 stanovnika muslimanske vjeroispovijesti (1559 u Pavinom Polju i 1.195 u Šahovićima). Najveći broj njih iselio se u Tursku. Iz bjelopoljskog kraja u Tursku su doseljene porodice: Muslić, Đurđević, Đečević, Memić, Sarajlić, Sadiković, Salković, Elezović, Krpulović, Kučević, gdje su uzimali nova prezimena: Akovali, Klč, Turkoglu, Bajazola, Čelik, Šefteli⁵³. Iseljavanja u Tursku nastavljeno je i prije formalnog zaključivanja konvencije između Turske i Kraljevine Jugoslavije 11. jula 1938. godine, kojom je predviđeno da se iseli 40.000 porodica u periodu od šest godina⁵⁴.

Krajem XIX i početkom XX vijeka ime Donji Kolašin je označavalo tursku kazu (srez) u međurječju Tare i Lima, od Mojkovca do blizu Prijepolja, čije je administrativno središte bilo u Šahovićima (današnje Tomaševo). Kaza Donji Kolašin obuhvatala je nahije Vraneš i Mojkovac, sa po 9 sela, i Ravnu Rijeku, sa 13 sela. To je bio srez bez gradskog naselja, a veća su mu mjesta bila Mojkovac, Brodarevo i Šahovići. Ovaj srez je 1911. godine imao 13.911 stanovnika, od čega 10.187 muslimana. To je, kako navodi Ž. Šćepanović, bila „svojevrсна zakašnjela krajina, gdje su se sukobljavale čete mjesnih

organizovan i sproveden od strane onih (iz Rovaca, Morače i kolašinskih Polja) koji su kasnije (nakon 1924. godine) naselili Vranešku dolinu, a bez znanja i saučesništva domicilnog pravoslavnog stanovništva!

⁵³ S. Bandžović, *Isto*, 225. Turska je 1927. godine imala 13,648.270 stanovnika, od kojih je bilo 86% onih koji su govorili turski. Po popisu iz 1935. godine, ta država je imala 16,188.767 stanovnika. Turska je u junu 1934. donijela *Zakon o kolonizaciji*, koji je obuhvatao i pitanje naseljavanja muslimana sa Balkana. (Isto, 237)

⁵⁴ Š. Rastoder: *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore ...*, 209.

hajdučkih družina sa četama Kolašinaca-krajišnika, ratoborno raspoloženih prema Crnoj Gori i susjednim plemenima druge konfesije, a buntovnih prema svim pokušajima turskih vlasti da se na tom području zavede red, otuda i krilatica: ‘Tara ne zna za cara’“. Kaza Donji Kolašin obrazovana je carskom iradom 1302. godine, odnosno 1884/1885. godine. Početkom XX vijeka nalazila se u sastavu Sjeničkog sandžaka, a ovaj zajedno sa Pljevaljskim i još četiri druga ulazio je u sastav Kosovskog vilajeta. Danas Donji Kolašin predstavlja samo istorijski pojam⁵⁵.

Iseljavanja nakon 1945. godine

Iseljavanje je nastavljeno i poslije 1945. godine, prije svega zbog ekonomske pasivnosti i besperspektivnosti. Nastavljeno je iseljavanje u Tursku, posebno u periodu 1946-1970. Prema turskim izvorima, u tu zemlju je između 1946. i 1968. sa područja bivše Jugoslavije pristiglo 41.950 muslimanskih porodica sa 159.030 članova. Iz Crne Gore najviše muslimana se iselilo iz rožajskog kraja, oko 4500, dok je iz Bihora i Bijelog Polja bilo pojedinačnih slučajeva. Između Jugoslavije i Turske je 1954. godine potpisan tzv. „Džentlemenski sporazum“ o iseljavanju Turaka u Tursku. Muslimani iz Sandžaka i Albanci sa Kosova i iz Makedonije počeli su se masovno izjašnjavati kao „Turci“, kako bi lakše dobili potrebna dokumenta za iseljavanje. Oni koji su se iselili u Tursku, naseljavali su se najviše po periferijama Istanbula, Izmira, Adapazara, gdje su formirali svoja naselja poput Pendika, Bešjuzevlara, Kartala, Kučuk keja,

⁵⁵ Žarko Šćepanović, „Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, *Odzivi*, br. 6, Bijelo Polje, 1973, 95-96; Isti: „Najstarije stanovništvo Donjeg Kolašina“, *Odzivi*, 12-13, Bijelo Polje 1975, 93; Isti: Društveno-političke prilike u Potarju i Zatarju uoči ustanka 1875. i prva ustanička godina u tom kraju“, *Odzivi*, 16-17, Bijelo Polje, 1976, 106; Isti: *Srednje Polimlje i Potarje*, 123.

Jildrim mahale, a dijelom i po drugim turskim gradovima⁵⁶.

Počev od kraja 60-ih godina XX vijeka, mijenja se pravac iseljavanja muslimana iz Crne Gore: migracije su uglavnom usmjerene prema većim jugoslovenskim centrima (Sarajevu, Zagrebu, Beogradu), potom prema zemljama Zapadne Evrope, Sjeverne Amerike i Australije. Od početka devedesetih godina XX vijeka, u vrijeme raspada jugoslovenske države, zabilježeno je masovnije iseljavanje muslimana iz ovih krajeva prema evropskim zemljama i SAD⁵⁷.

Izvori i literatura:

- Andrijašević, M. Živko, Stanojević, Zoran: *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Almanah, Podgorica, 2003.
- Baćović, Čedo: *O mehmametu i gaziluku – muslimanski primjeri čojstva i junaštva*, Almanah, Podgorica, 2002.
- Bandžović, Safet: *Iseljavanje muslimanskog stanovništva Crne Gore u Tursku (1877-1940)*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2011.
- *Bijelo Polje*, grupa autora, Beograd, 1987.
- Dedijer, Jevto: „Hercegovina“, *Srpski etnografski zbornik*, XII, Naselja, Beograd, 1909.
- Đurđev, Branislav: *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Sarajevo 1953.
- Đurđev, Branislav: „Sitni prilozi za istoriju Crne Gore u XVI i XVII vijeku“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, godina VII, 1955.

⁵⁶ Š. Rastoder, *Isto*, 209, 210.

⁵⁷ *Istorijski leksikon*, knj. 3, 691, 692.

- Elezović, Gliša: „Kolašin na Tari i Kolašin na Ibru. Kako je nastalo ime Kolašin“, *Južni pregled* br. 1. VI, Skoplje 1931.
- Folić, dr Zvezdan: *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918*, knj. I, Podgorica, 2013.
- Hajdarpašić, prof. Raif: *Kolašinska kapetanija i bošnjački narod*, Sarajevo, 1996.
- Hasandedić, Hivzija: „Spomenici islamske kulture u Herceg Novom i okolini“, *Almanah* 3-4, 1998.
- *Istorijski leksikon Crne Gore*, I-V, Daily Press - Vijesti, Podgorica, 2006.
- Joksimović, Đukan: *Donji Kolašin*, Leskovac, 1939.
- Karadžić S., Šibalić V.: *Drobnjak, porodice u Drobnjaku i njihovo porijeklo*, II izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, 1997.
- Konjević, Veselin: *Vraneška legenda*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.
- Konjević, Veselin: „Povodom knjige akademika Šerba Rastodera *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*“, *Almanah*, br. 50, Podgorica, 2011.
- *Leksikon Bošnjaka/Muslimana Crne Gore*, urednici: prof. dr Šerbo Rastoder i mr Sait Šabotić, *Almanah*, Podgorica, 2016.
- Leković, Žarko: „Prenčani krajem XIX i početkom XX vijeka“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 5, Pljevlja, 2006.
- Medojević, Jovo: *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*, „Almanah“, Podgorica, 2003.
- Medojević, Rajko: *Pavino Polje i njegove škole*, Bijelo Polje 2005.
- Memić, Mustafa: *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, *Almanah*, Podgorica, 2012.
- Mušović, dr Ejup: „Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja“, *Istorijski zapisi*, 1-2, Titograd, 1986.
- Mušović, dr Ejup: „Islamizacija u Novopazaskom sandžaku“, *Istorijski zapisi* 3-4, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1981.
- Mušović, dr Ejup: *Muslimani Crne Gore od pada Zete 1499*, Novi Pazar, 1997.

- Mušović, dr Ejup: „Mušovići“, *Istorijski zapisi* 2, Titograd, 1981.
- Mušović, dr Ejup: „Nikšići i Kolašinci u Sandžaku“, *Revija Sandžak*, jesen-zima, Novi Pazar, 1997.
- Mušović, dr Ejup: „Prvi crnogorski muslimani“, *Almanah*, br. 3-4, Podgorica, 1998.
- Oruč, Hatice: „Nahija *Limski Nikšići* u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću“, *Historijska traganja*, br. 10, Sarajevo, 2012.
- Pajović, Radoje: „O nekim istorijskim pogledima i tretmanu Muslimana Crne Gore“, *Almanah*, br. 13-14, Podgorica, 2000.
- Pejatović, Tanasije: *Srednje Polimlje i Potarje*, reprint, Pljevlja, 1986.
- Pejović, dr Đoko: „Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva Crne Gore (1878-1916.)“, *Istorijski zapisi*, knj. XIX, sv. 2, Titograd, 1962.
- Pelidija, Enes i Zlatar, Behija: *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja 1988.
- Perazić, Gavro - Raspopović, Radoslav: *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918, zbornik dokumenata sa komentarima*, „Pobjeda“, Podgorica, 1992. IZVORI
- Radović, Pero: „Lijek u istini – Vraneška dolina 1924-te“, *Almanah*, 45-46, Podgorica, 2009.
- Rakočević, Batrić-Bačo: *Staro Bijelo Polje*, fotomonografija, Bijelo Polje, 2006.
- Rakočević, dr Novica: „Iseljavanje muslimana i razgraničenje Crne Gore i Turske u oblasti Kolašina poslije Berlinskog ugovora“, *Istorijski zapisi*, knj. XIX, sv. 2, Titograd, 1962.
- Rakočević, Radomir L.: *Kolašinsko-mojkovački kraj, Ratna hronika Potarja 1912-1918*, Matica crnogorska, Mojkovac, 2013.
- Rastoder, Šerbo: *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*, *Almanah*, Podgorica, 2011.
- Rastoder, Šerbo: *Begovi na granici*, *Almanah*, Podgorica, 2011.
- Rastoder, Šerbo: *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, „*Almanah*“, Podgorica, 2010.

-
- Rastoder, Šerbo: „Šest nepoznatih dokumenata o Muslimanima u Crnoj Gori 1878-1879“, *Almanah*, 5-6, Podgorica, 1999.
- Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1959.
- Šabanović, Hazim: *Krajište Isa-bega Isakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1964.
- Šekularac, Božidar – Premović, Marijan: *Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017.
- Šekularac, Božidar – Premović, Marijan: „Ljuboviđa u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine“, *Matica*, zima 2013/proljeće 2014.
- Šekularac, Božidar: „Muslimani Crne Gore“, *Tokovi, časopis za naučna, književna i društvena pitanja*, 1-2, Berane 2011.
- Šekularac, Božidar: *Tragovi vlaha u Crnoj Gori*, Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna, Zrenjanin, 2012.
- Šćepanović, Žarko: „Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, *Odzivi*, br. 6, Bijelo Polje, 1973.
- Šćepanović, Žarko: „Društveno – političke prilike u Potarju i Zatarju uoči ustanka 1875. i prva ustanička godina u tom kraju“, *Odzivi*, 16-17, Bijelo Polje, 1976.
- Šćepanović, Žarko: *Srednje Polimlje i Potarje*, istorijsko-etnološka rasprava, SANU, Beograd, 1979.
- Šćepanović, Žarko: „Nikšići u Potarju, prilog istoriji plemena Nikšići“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2, 1972.
- Šćepanović, Slobodan: „Porijeklo kolašinskih Muslimana“, *Almanah*, 5-6, 1999.
- Šobajić, Petar: *Nikšić (Onogošt)*, Beograd, 1938.
- Vojinović, Miloš K. – Bošković, Tadija B.: *Popis domova u novim krajevima Kraljevine Crne Gore 1913. godine*, Kolašin, 2015.
- Zirojević, Olga: *Konvertiti – kako su se zvali*, Podgorica, 2001.